
Kasper Lippert-Rasmussen

Institut for Filosofi, Pædagogik og Retorik, Københavns Universitet

Determinisme, praktisk fornuft og retfærdighed

Indledning

I Preben Bertelsens interessante artikel "Retsvidenskab og Psykologi" diskuteres muligheden af, at psykologi og retsvidenskab indgår i et ægte tværvideenskabeligt forhold. Det hævdes, at betingelserne herfor er, dels at de to discipliners grundbegreber, forklaringsteorier og handlingsanvisende modeller er forenelige, dels at de to discipliner identificerer og forklarer det relevante domæne på en ensartet måde. Bertelsen søger endvidere at vise, hvorledes disse to betingelser er opfyldt, idet han skitserer en for de to discipliner fælles og adækvat antropologisk grundmodel, hvis fokus ligger på menneskelige handlinger. Artiklens ambitiøse tværvideenskabelige sigte indebærer, at den spænder bredt fagligt set. Jeg skal her koncentrere mig om tre temaer.

Forsæt og tilregnelighed

To centrale retsvidenskabelige begreber er forsæt og tilregnelighed. Det første begreb knytter sig til handlinger. En handling er udført med forsæt, hvis personen, som udførte handlingen, havde som sin intention at udføre den pågældende handling. Begrebet om tilregnelighed knytter sig til den person, som udfører handlingen. En person er tilregnelig i gerningsøjeblikket, hvis han i den pågældende situation har en virkelighedsopfattelse og et dispositionsmønster, der med en ikke særlig præcis term kan siges at være adækvat. En handling kan udføres med forsæt af en utilregnelig person, ligesom en tilregnelig person kan udføre en handling uden forsæt.

Spørgsmålet, der nu melder sig, er om der eksisterer en dybere forbindelse mellem, på den ene side, disse to begreber og, på den anden side, psykologiske forklaringsmodeller. Bertelsen ser en sådan dyb forbindelse. Han hævder, at deterministiske, psykologiske forklaringsmodeller som "*opfatter mennesket som hjælpeløst offer for fremmedstyrende kræfter*", hvis handlinger aldrig er "*op til [vedkommende] selv*", indebærer at alle og enhver må "*betragtes som utilregnelig i retslig betydning*" og at handlinger aldrig er udført forsætligt (p 18). Bertelsen foreslår derfor en ikke-deterministisk forklaringsmodel, som fokuserer på menneskets handlinger som

"den aktive forbundethed med omgivelser, der har kvalitet af at være en selvorganiserende rettedhed mod/af rettedheden fra et førstepersonsperspektiv" (P 33).

Jeg er skeptisk overfor om "forsæt" og "tilregnelighed" i juridisk sammenhæng bruges på en sådan måde, at forsæt og tilregnelighed kun kan foreligge, hvis determinismen er falsk. Antag determinismen er sand. Determinismen siger, at der givet naturlovene og et sæt af initialbetingelser kun findes en fysisk mulig fremtid. Antag videre at min cykel er punkteret og at jeg derfor nøje overvejer at stjæle og derefter faktisk stjæler en andens cykel. Givet determinismen er sand, så var det i en vis forstand ikke op til mig, om jeg stjal cyklen. For det var ikke op til mig, hvilke naturlove som findes. Og hvorledes universet var indrettet, før jeg begyndte at eksistere, har åbenlyst aldrig været op til mig. Da en beskrivelse af universets tilstand, før jeg begyndte at eksistere, samt naturlovene tilsammen bl.a. indebærer, at jeg stjæler cyklen og da også denne logiske følge heller ikke er op til mig, så synes det oplagt at konkludere, at det heller ikke er op til mig, om jeg stjæler cyklen. Men det udgør ingen grund til at hævde, at jeg ikke stjal cyklen med forsæt eller at jeg var utilregnelig i gerningsøjeblikket. Den faktiske situation adskiller sig således klart fra en situation, hvor jeg fx tog cyklen i den tro, at det var min egen, eller en situation, hvor jeg fx stjal cyklen i et anfald af kleptomani.

Bertelsen synes imidlertid at have et bestemt argument i tankerne her. Hvis vores handlinger aldrig er op til os, så vil det aldrig være retfærdigt at straffe en forbryder for sine gerninger. Men eftersom forsæt og tilregnelighed i den relevante forstand er (sammen med en række andre og potentielt ukontroversielt opfyldte straffebetingelser) tilstrækkelige til, at det er retfærdigt at straffe en forbryder for sine ugerninger, så indebærer determinismen, at vi aldrig i den relevante forstand handler med forsæt eller er tilregnelige.

Spørgsmålet er imidlertid om ikke Bertelsens pointe mere hensigtsmæssigt lader sig udtrykke på en anden måde. I stedet for at sige at ingen handlinger er udført med forsæt og at ingen personer er tilregnelige, hvis determinismen er sand, så kunne vi i stedet tilføje en subjektiv straffebetingelse til forsæt og tilregnelighed: nemlig at personen kunne have handlet anderledes i en forstand, som er uforenelig med determinismens sandhed. Denne måde at udtrykke sig på ville have den fordel, at den stemmer bedre overens med vores juridiske og dagligsproglige brug af "forsæt" og "tilregnelighed".

Uanset hvorledes vi vælger at udtrykke Bertelsens pointe, så er der dog stadig en række mere substantielle problemer. Et problem er, om tværvideenskabelighed kan forudsætte, at determinismen er falsk. En anden mulighed var jo at retsvidenskaben kom frem til at straf aldrig var retfærdig og at psykologien kunne forklare menneskelige handlinger alene gennem deterministiske forklaringsmodeller. I en sådan

situation ville der ikke foreligge uforeneligheder mellem grundlæggende forklaringsmodeller af en art, som forhindrer en "ægte tværvidevidenskabelighed" mellem retsvidenskab og psykologi. Bertelsen ville antageligvis mene, at der forelå en anden type problem: nemlig at en retsvidenskabelig teori, der indebærer at straf aldrig er retfærdig, er en forkert retsvidenskabelig teori, mens en psykologisk teori, der er forenelig med determinismen ikke kan forklare handlinger som frit villende og reflekterende rettethed mod/af omgivelserne (jf. p 30). Vi kunne have ægte tværfaglighed men vores teori ville være falsk.

Her opstår imidlertid et andet problem. For det bliver aldrig klart i Bertelsens artikel, hvorfor såkaldte handlingsintentionelle forklaringer er uforenelige med determinismen. Det er indlysende, at hvis der ligger i "frit villende", at en handling som frit villet er ikke-determineret (og at det er et åbent spørgsmål om sådanne handlinger forekommer), så er handlingsintentionelle forklaringer per definition uforenelige med determinismen. Men det synes ikke at være Bertelsens hensigt simpelthen blot at stipulere dette. Det synes snarere at være tilfældet, at han mener, at når vi på "selvbevidst reflekteret vis" (p 22) vælger mellem forskellige handlingsalternativer eller, som han udtrykker det andetsteds, når vi "selvaktivt forbinder" os "med omverdenen på basis af en handlingsoptimerende psyke" (p 28), så er der noget heri, som undslipper deterministiske forklaringer. Men hvorfor skulle sådanne selvbevidste refleksioner og beslutninger ikke kunne være styret af naturlovmæssigheder? Handlingsintentionelle forklaringer heraf er forskellige fra deterministiske kausalforklaringer, men dette betyder ikke, at noget som kan forklares handlingsintentionelt ikke *også* kan gives en deterministisk kausalforklaring. Vi oplever givetvis ikke selvbevidste refleksioner og beslutninger som noget, der er underlagt kausale lovmæssigheder, men heri ligger ikke, at de faktisk ikke er det.¹ Menneskelige beslutningsprocesser er ekstremt komplekse, men heller ikke det forhold i sig selv udelukker, at de er styrede af naturlovmæssigheder. Endelig adskiller handlinger sig fra fx reflekser ved, at det ikke er noget som overgår os, men derimod er noget vi foretager (p 32). Men det er ikke uforeneligt med at de handlinger, som vi foretager, er kausalt determinerede, fx på det neurofysiologiske niveau, som beslutninger realiseres i. Det

¹ Bertelsen forkaster blød determinisme hvad angår determinisme og fri vilje, dvs. det synspunkt at determinisme og fri vilje er forenelige, at determinismen er sand og at vi faktisk har en fri vilje. Bertelsens begrundelse er, at den bløde determinismes begreb om den frie vilje ikke er "et ægte begreb om fri vilje" (p 29). Som støtte for den påstand henviser Bertelsen til et billede: en hund er bundet til en kørende vogn. Den kan vælge enten at stritte imod eller følge med. Uanset hvad den vælger, så vil det ikke gøre nogen forskel for udfaldet. Den vil under alle omstændigheder følge efter den kørende vogn. Selvom jeg deler Bertelsens skepsis overfor blød determinisme, så tror jeg, at bløde determinister kan afvise dette billede som misvisende. For bløde determinister vil typisk hævde, at vi hvad angår en lang række begivenheder i vores liv er i en mere gunstig situation end hunden. Hvad vi vælger at gøre, betyder en forskel for hvad udfaldet bliver. At bløde determinister vil medgive at hvad vi vælger at gøre er determineret betyder ikke, at den nævnte forskel ikke eksisterer.

ligger ikke i selve begrebet om en handling, at den ikke er kausalt determineret.

Et tredje problem knytter sig til forholdet mellem moralsk ansvar og spørgsmålet om hvorvidt straffeinstitutionen er moralsk forsvarelig. En velkendt begrundelse for straf er den retributivistiske. Ifølge det synspunkt bør forbrydere straffes, fordi og i den udstrækning de fortjener at blive straffet. Da det forekommer umiddelbart rimeligt at mene, at det at man fortjener noget forudsætter, at man er moralsk ansvarlig for i det mindste visse af sine handlinger, så kunne den retributivistiske begrundelse af straf tale for, at straf forudsætter moralsk ansvar. Et andet synspunkt er imidlertid at straf er begrundet i de dårlige konsekvenser, som det ville have ikke at opretholde et straffesystem. Denne begrundelse er ikke på samme måde sensitiv overfor, hvorvidt vi er moralsk ansvarlige for vores handlinger. En retsvidenskabelig teori kunne derfor på dette grundlag fastholde, at selv hvis determinismen er sand, så er det retfærdigt eller i det mindste moralsk ønskværdigt at straffe forbrydere.²

Praktisk fornuft

Hvis vores vilje ikke er bestemt af naturloven hvad er den da bestemt af? Nogle mener at dette spørgsmål er forkert stillet. For det at vores vilje er fri og ikke underlagt naturlovene betyder, at der ikke er nogen yderligere størrelse, som bestemmer vores vilje. Andre mener, at vores vilje er bestemt af vores fornuft. Kant er nok den mest prominente eksponent for dette synspunkt. For Kant består menneskets frihed i dets evne til at lade sin vilje bestemme af sin praktiske fornuft (frem for af sine naturlovsbestemte tilbøjeligheder). Den praktiske fornuft udtømmes i et krav om kun at handle ud fra principper, som vi kan ville at alle handler ud fra. Visse principper har ifølge Kant ikke den karakter. Mest kendt er nok Kants påstand om, at man ikke kan ville at alle handler ud fra et princip om at afgive falske løfter, når det er til ens egen fordel. Heri ligger nemlig en form for modsætning. Hvis alle handlede ud fra dette princip, så ville der ingen tiltro være til afgivne løfter og ingen ville derfor kunne fremme deres egeninteresse ved at afgive falske løfter. Ved at handle ud fra det foreslåede princip gør man derfor implicit en undtagelse på egne vegne. Man handler ud fra et princip man ikke kan ville er universelt. Men fornuften er netop universel og man handler derfor praktisk ufornuftigt, når man handler ud fra et princip, som ikke lader sig universalisere.

Bertelsen synes langt hen ad vejen at være enig i Kants opfattelse af den praktiske fornuft. Kants opfattelse på dette punkt er dog stærkt kontroversiel. Humeanere hævder således at en person er praktisk fornuftig i den udstrækning vedkommende maksimerer sin præferencetilfredsstillelse. Så for at vende tilbage til eksemplet med løggen: en person der korrekt skønner at vedkommende maksimerer sin præferencetilfredsstillelse ved at afgive et falsk løfte handler ifølge den Humeanske opfattelse af praktisk fornuft irrationelt

² Se diskussionen i Lippert-Rasmussen (1999), pp. 260-70.

om end moralsk ved at undlade at afgive et falsk løfte. Han handler irrationelt på samme måde som en person som har valget mellem æbler og pærer, foretrækker æbler frem for pærer, men ikke desto mindre vælger pærer frem for æbler.

Et andet problem knytter sig til selve Kants universaliserbarhedstest. Uanset hvilken handling vi har med at gøre, så vil der kunne skitseres et princip som vi vil kunne ville ophøjet til almen lov. Tag fx det at afgive falsk løfte, hvis det tjener egeninteressen for en mandlig person som har brunt hår, er født i d. 16 januar 1964 i Roskilde, og som arbejder som universitetslektor. Hvis det princip blev ophøjet til almen lov ville løfteinstitutionen ikke bryde sammen, idet, formoder jeg, kun undertegnede ville lyve ud fra dette princip. Mange ville imidlertid fastholde, at det ville være forkert af mig at lyve, selv hvis princippet bag min løgn var ovennævnte universaliserbare princip. Flere Kantianere har besvaret en kritik af den art ved at pege på at universaliserbarhedstesten alene udgør en nødvendig betingelse for at en handling stemmer overens med den praktiske fornuft og dermed er moralsk acceptabel. Spørgsmålet er i imidlertid på hvilket grundlag Kantianere kan identificere disse betingelser. At henvise til de uheldige konsekvenser det vil have, hvis alle handler ud fra lignende selvbegunstigende principper, er fx at gå langt udover den Kantianske bestræbelse på at identificere den praktiske fornuft med nogle formelle og uomgængelige træk ved viljen.

Ovennævnte har dog ført os bort fra Bertelsens centrale ærinde. Nemlig at undersøge betingelserne for en ægte tværfaglighed mellem retsvidenskaben og psykologien og at påvise at disse betingelser er opfyldte. Spørgsmålet som bør rejses i den sammenhæng er, om Bertelsens centrale spørgsmål skal besvares anderledes, hvis man accepterer en ikke-Kantiansk opfattelse af den praktiske fornuft. Hvis fx vi accepterer alt andet som Bertelsen siger, men også accepterer at der kan være situationer, hvor en praktisk rationel person ville handle umoralsk, på hvilken måde ville det underminere Bertelsens tese omkring ægte tværfaglighed? Det korrekte svar er "På ingen måde". Muligheden ville fx ikke forhindre os i med den "antropologiske grundmodels horisontale og vertikale forklaringsmåde" at kunne se de "strafferetslige grundfænomener" som fænomener, der falder indenfor psykologiens område. At Bertelsens resultater omkring tværfaglighed ikke er bundet op på et bestemt syn på praktisk rationalitet bør han, i det mindste i en henseende, ønske velkomment. Det betyder nemlig, at disse resultater er robuste, hvad angår det stærkt kontroversielle spørgsmål om præcis, hvori praktisk fornuft består.

Retfærdighed

I den sidste del af Bertelsens artikel behandles spørgsmålet om retfærdighed. Det hævdes, at mennesker ikke i isolation kan eksistere

"på den særligt menneskelige måde, der er givet ved den gensidige retted mod/af rettedheden" (p 40) og der derfor er "... en god del praktisk fornuft i at

opretholde og videreudvikle" (p 40) "*[e]n ... menneskelig værdifyldt fælles tilværelsesform og sameksistensgrundlag...*" (p 40). Det hævdes videre at "*...hvad der gør en lov retfærdig må tage udgangspunkt i selve det menneskelige og de menneskelige eksistensbetingelser som angivet med den antropologiske grundmodel"* (p 43).

Bertelsens synspunkter her er interessante men bør udfoldes, dels hvad angår forholdet til Kants begrundelse af sit kategoriske imperativ, dels med hensyn til hvilke begrænsninger Bertelsens tese omkring sameksistensgrundlaget sætter for plausible retfærdighedsteorier. Hvad angår det første forhold, så er det ikke klart om Bertelsen mener, at hans påstand om at

"en handling er (sociodynamisk set) praktisk fornuftig, når det situative mål som handlingen umiddelbart realiserer, er organiseret af og medvirker til konstitueringen af sameksistente tilværelsesformer" (p 41)

kan udledes af Kants universaliserbarhedskrav eller om han fx mener det følger mere direkte af sameksistens som et grundtræk ved vores eksistens. I sin formulering synes den første mulighed umiddelbart uattraktiv, bl.a. fordi princippet lægger op til at handlingens praktiske rationalitet vurderes i forhold til realiserede mål og dermed ikke alene i forhold til de subjektive principper bag handlingen. Det er heller ikke klart, hvornår en handling "*er organiseret af og medvirker til konstitueringen af sameksistente livsformer*". Antag fx at jeg har tre valgmuligheder: at forholde mig passiv, at medvirke i moderat grad til konstitueringen af sameksistente livsformer og endelig til i stærk grad at medvirke til konstitueringen heraf. Hvis jeg vælger den anden handling er min handling da praktisk rationel ifølge Bertelsens princip (hvis alt andet er lige)?

Hvad angår det andet punkt, hvor en udfoldelse af Bertelsens position er ønskelig, så ville det fx være interessant for en politisk filosof at se mere konkret hvilke syn på praktisk rationalitet eller retfærdighed som Bertelsen mener strider mod hans syn på retfærdighedens udgangspunkt. I sin diskussion af fordelsfunktionelle forklaringer af praktisk fornuft forholder Bertelsen sig kort til noget som kunne minde om, hvad man indenfor politisk filosofi ville kalde, Hobbessianske kontraktteorier. Ifølge en sådan forklaring gælder det

"at en lov er retfærdig, når den bedst muligt varetager de interesser, som det lovgivende kooperative fællesskab kan blive enige om at samle sig om" (p 43).

Bertelsen finder dette synspunkt er problematisk af to grunde. For det første betyder den rent instrumentelle binding til loven

"at blot man ikke bliver opdaget af de andre, så kan man bryde loven, som man vil og høste egne fordele heraf og udkonkurrere sine kooperationspartnere,

uden at de på noget tidspunkt indser, hvad der overgik dem” (p 43).

For det andet kan en tilstrækkelig magtfuld koalition udstede ”selvbegunstigende love”, som ikke-koalitionsmedlemmer så tvinges til at overholde.

Disse to kritikpunkter forekommer mig at være ganske forskellige. Det første kritikpunkt angår en teori omkring motiverende grunde, der siger at det eneste som kan motivere en person er hensynet til vedkommendes egeninteresse. Hvis hensynet til ens egeninteresse tilsiger, at man bryder loven, så er der derfor intet, fx ens praktiske fornuft, som kan motivere en til at overholde loven. Det andet kritikpunkt lader sig imidlertid bedst forstå som en kritik af de normer som en fordelsfunktionel forklaring knytter til den praktiske fornuft, in casu normer som systematisk begunstiger nogle på bekostning af andre.

Den ene kritik kan være holdbar uden den anden er det. Vi kan ikke a priori udelukke den mulighed, at den bedst begrundede teori om retfærdighed er en, som vi kun er kontingent motiverede til at følge. Det er endda i princippet muligt at hævde, at andre grunde end hensynet til vores egeninteresse kan motivere os til at handle på en bestemt måde, men samtidig fastholde at de bedst begrundede retfærdighedsnormer udgør et kompromis mellem de involverede parters egeninteresse. Eller formuleret i Bertelsens terminologi: det er muligt at acceptere at det hører til vores menneskelige væsenskerne at vi er rettet mod/af det lovregulerende ved tilværelsens lovbetingelser (p 44) og samtidig acceptere en fordelsfunktionel forklaring af den praktiske fornufts normindhold.

Det er bemærkelsesværdigt, at Bertelsens grundlag for at forkaste Hobbessianske teorier om retfærdighedens normindhold ikke synes at inkludere hans antropologiske grundmodel. Grundlaget for Bertelsens kritik er en appel til en uafhængig moralsk intuition omkring retfærdighed. Jeg deler denne intuition og ser ikke noget forkert i at appellere til intuitioner i forsøget på at begrunde en moralteori. Det afgørende her er, at denne intuition ikke er en, som vi påtvinges af grundtrækkene ved vores eksistens som beskrevet i den antropologiske grundmodel. Hobbessianske kontraktteorier anerkender, at vi er forbundet med hinanden ved samarbejde og sameksistens. Retfærdighedsnormerne skal jo netop sige noget om fordelingen af det sociale overskud, der opstår gennem reguleret samarbejde.

Referencer

Lippert-Rasmussen, K. (1999) *Viljens Frihed og Moralsk Ansvar*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.